

4. 2024. С. 45-64.

<https://ojs.dse.org.ua/index.php/dse/article/view/218/156>

УДК: 726:271.2-523](477.72):351.853](091)(045)

Василь ГЕНСЬОРСЬКИЙ,
магістр теології, Християнська Академія Теологічна, Варшава,
<https://orcid.org/0000-0003-4980-4723>

ПРАВОСЛАВНА САКРАЛЬНА АРХІТЕКТУРА ХЕРСОНЩИНИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПРОСТОРОВОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ В УМОВАХ ІСТОРИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І ВОЄННИХ ВИКЛИКІВ

***Анотація.** У статті досліджується православна сакральна архітектура Херсонщини як важливий чинник формування культурного ландшафту Півдня України та інструмент просторової репрезентації української традиції. Проаналізовано історичні передумови становлення храмового будівництва регіону, регіональні модифікації українського архітектурного стилю, а також роль сакральних домінант у конструюванні локальної та національної ідентичності. Окрему увагу приділено впливу політичних трансформацій і сучасних воєнних викликів на стан збереження храмової спадщини. Обґрунтовується необхідність системного підходу до охорони та реставрації сакральної архітектури як складової культурної безпеки держави та утвердження національної ідентичності в культурному просторі регіону.*

***Ключові слова:** сакральна архітектура; культурний ландшафт; українська традиція; храмове будівництво; Херсонщина.*

Православні храми Херсонщини є не лише сакральними спорудами, але й виразними архітектурними домінантами, що формували культурний

ландшафт Півдня України, утверджуючи простір української духовної та мистецької присутності. У відкритому степовому середовищі саме силуети храмів — бані, дзвіниці, хрести — ставали символами осілості, віри та культурного укорінення українського населення на новозаселених землях, формуючи помітні орієнтири на безмежному просторі південного степу. Так, наприклад, Свято-Миколаївська церква в Бериславі (1812 р.) із її тридільною композицією та грушоподібними банями стала культурним центром козацької громади, а дзвіниця й нині слугує символічним орієнтиром міста [1].

Заселення Півдня України у XVIII–XIX ст. супроводжувалося перенесенням українських архітектурних традицій із Центральної та Лівобережної України. Разом із переселенцями на Херсонщину прийшли типологічні моделі тридільного храму, хрещатої в плані композиції, традиції багатобанного завершення, характерні для українського бароко та народного зодчества. Ці моделі зберігали баланс канонічності та локальної пластики, формуючи впізнаваний український стиль у новому регіональному контексті. Варто зазначити, що багато майстрів того часу, серед яких виділяються родини Дудченків та Литвиненків, були вихідцями з Черкащини та Полтавщини, і саме їхні роботи заклали основи локальної архітектурної школи Херсонщини [2].

Просторове розташування храмів у містах і селах Херсонщини відображало традиційний для української культури принцип сакрального центру як осердя громади. Храм ставав не периферійною спорудою, а композиційною домінантою площі чи поселення, навколо якої концентрувалося соціальне, освітнє та культурне життя. Прикладом цього є Козацька церква в Олешках (поч. XIX ст.), яка одночасно виконувала функцію навчального та соціального центру громади [3].

Архітектурні форми православних храмів регіону засвідчують поєднання загальноєвропейських стильових впливів із локальною українською інтерпретацією. Навіть у межах класицизму чи історизму

українські майстри надавали спорудам характерної пластики, пропорційності та декоративної стриманості, властивій традиціям українського сакрального зодчества. У Херсоні, наприклад, Покровська церква (1897 р.) поєднує класицистичну суворість з українською бароковою пластикою бань та характерним розташуванням вікон і декору [4].

Особливістю храмового будівництва Херсонщини було використання місцевих матеріалів — каменю-черепашника, цегли, вапняку, піщаника — що поєднувалося з традиційними українськими конструктивними рішеннями. Це сприяло формуванню регіональної модифікації українського сакрального стилю, адаптованого до природно-кліматичних умов південного степу. Наприклад, церква Різдва Пресвятої Богородиці в Скадовську (1860 р.) ілюструє використання місцевого каменю та відмінне знання кліматичних особливостей, завдяки чому споруда збереглася майже без серйозних пошкоджень до наших днів [5].

Парафіяльні комплекси — церкви, дзвіниці, церковно-парафіяльні школи, будинки причту — формували довкола храму культурний мікросвіт української громади. Архітектурна домінанта поєднувалася з освітньою, просвітницькою та соціальною функцією, закріплюючи українську культурну тяглість і зміцнюючи соціальну ідентичність місцевого населення [6].

У степовому ландшафті сакральні вертикалі набували символічного значення як маркери духовного освоєння простору. Храмові бані, що піднімалися над безмежжям південного горизонту, візуально закріплювали українську культурну присутність, перетворюючи географічний простір на осмислений культурний ландшафт із явними українськими ознаками.

Архітектурні особливості православних храмів різних частин Херсонщини виявляють внутрішню регіональну диференціацію, зумовлену історичними, етнокультурними та урбаністичними чинниками. У Бериславському та Олешківському ареалі, сформованих на основі козацької традиції та давніх поселень на Дніпрі, помітні риси стриманого

українського бароко й народного храмобудування з домінуванням тридільних композицій та компактних об'ємів. У Херсоні, як губерньському центрі, простежується більша орієнтація на монументальні форми класицизму та історизму, з локальною інтерпретацією пропорцій і декоративних елементів, що гармонійно вписуються в українську сакральну традицію.

У приазовських містах Херсонщини — Скадовську та Генічеську — архітектура храмів демонструє особливості адаптації до прибережного ландшафту та портового середовища. Тут поєднувалися українські типологічні моделі з локальними містобудівними та кліматичними умовами, що проявлялося у витягнутих силуетах дзвіниць, світлих фасадах та відкритих композиційних рішеннях. Попри стилістичні відмінності, зберігалася канонічна структура православного храму та українська ідентичність, яка через архітектурні домінанти органічно інтегрувалася у культурний ландшафт прибережних поселень [7].

Вагомим доповненням до розуміння історичної долі сакральної архітектури Херсонщини є аналіз її руйнування у XX–XXI ст., що дозволяє простежити не лише втрати матеріальної спадщини, а й трансформацію культурного ландшафту регіону. Значна частина храмів була знищена або перебудована ще в період радянської антирелігійної політики, проте окремі випадки демонструють показову цілеспрямованість руйнування сакральних домінант як носіїв історичної пам'яті.

За матеріалами краєзнавчих досліджень Є.В. Горностаєва, одним із характерних прикладів є Покровська єдиновірська (старообрядницька) церква в Херсоні, що розташовувалася на перехресті вулиць Рішельєвської та Ердельєвської. У 1944 р. міська влада ухвалила рішення про її знесення, мотивуючи це відсутністю історичної цінності та функціонального використання під час німецької окупації. Попри спробу зруйнувати храм за допомогою бронетехніки, будівля виявилася конструктивно стійкою, після чого її було підірвано. Такий спосіб ліквідації сакральної споруди свідчить

про ідеологічний характер нищення, спрямований на усунення просторових маркерів релігійної та культурної ідентичності. На місці храму було прокладено вулицю, а окремі архітектурні елементи (зокрема вхідні колони) використано в оформленні міського простору, що символічно відображає процес десакралізації та переосмислення культурної спадщини [8, с. 31-32].

Подібна доля спіткала й інші сакральні об'єкти регіону. Зокрема, Іоанно-Златоустівська церква при Херсонській духовній семінарії, розташована на Ярмарковій площі (нині площа Свободи), була зруйнована у період громадянської війни, а її матеріали використані для господарських потреб. Це свідчить про поступове витіснення сакральної архітектури з культурного простору та її редукцію до суто утилітарного ресурсу в умовах політичної нестабільності [8, с. 58-59].

Новітній етап руйнувань пов'язаний із сучасною російсько-українською війною, що набула особливої інтенсивності після 2022 р. Воєнні дії та тимчасова окупація частини Херсонської області спричинили пошкодження та знищення низки храмів, зокрема в прифронтових і деокупованих населених пунктах. Ураження сакральних споруд від артилерійських обстрілів, авіаударів і вибухів мають не лише матеріальний, а й символічний вимір, оскільки спрямовані на підрив культурної тяглості та духовних основ місцевих громад. У цьому сенсі сучасні руйнування продовжують історичну лінію втрат, але водночас актуалізують питання збереження спадщини як елементу національної безпеки.

Зокрема, значних пошкоджень зазнав Свято-Катерининський собор у Херсоні, який у 2023 та 2024 рр. двічі потрапляв під артилерійські удари, що призвело до руйнування купола та внутрішнього простору. Неодноразово обстрілювався храм Різдва Пресвятої Богородиці в Кіндійці [9], який у 2024 р. фактично був виведений з експлуатації внаслідок прицільних ударів. У 2026 р. пошкоджено Греко-Софіївський храм Різдва Богородиці [10], що свідчить про тривалість і системність руйнувань. Значних ушкоджень зазнав і Свято-Успенський собор, у якому пошкоджено куполи та дах. Водночас у

Білозерській громаді зафіксовано випадок повного знищення храму разом із загибеллю священнослужителя [11], а в Осокорівці та Зміївці — ліквідацію сакральних споруд як елементів культурного ландшафту. Загалом, за даними Херсонської ОВА, станом на 2025 р. близько 60 релігійних об'єктів регіону було пошкоджено або знищено, що свідчить про цілеспрямоване руйнування просторових маркерів культурної та духовної ідентичності [12].

Стан збереження храмової архітектури Херсонщини на сьогодні є неоднорідним: поряд із відновленими або діючими церквами існує значна кількість об'єктів, що перебувають у пошкодженому чи аварійному стані. Частина пам'яток потребує невідкладної консервації та фіксації, особливо в умовах триваючих бойових дій. Водночас у безпечніших районах спостерігається поступове відновлення храмів і відродження сакрального середовища як осередку громадського життя.

Руйнування храмів у XX–XXI ст. засвідчують вразливість культурного ландшафту перед політичними та воєнними викликами, тоді як сучасні зусилля з їх збереження й реставрації є свідченням прагнення до відновлення історичної пам'яті та утвердження української ідентичності у просторі Півдня України.

Особливої актуальності проблема збереження сакральної архітектури Херсонщини набула в умовах сучасної російсько-української війни. Воєнні дії та тимчасова окупація частини регіону спричинили пошкодження й руйнування храмових споруд, що становлять невід'ємну частину української культурної спадщини. Цілеспрямоване нищення сакральних об'єктів виступає не лише матеріальною втратою, а й спробою підризу історичної пам'яті та просторових маркерів української ідентичності на півдні країни.

У цьому контексті збереження, фіксація стану та подальша реставрація храмової архітектури Херсонщини постають як завдання загальнонаціонального значення. Йдеться не лише про відновлення окремих споруд, а про захист культурного ландшафту як носія української традиції,

історичної тяглості та духовного досвіду. Системна державна політика охорони сакральної спадщини, міжнародна підтримка та науковий супровід реставраційних процесів мають стати ключовими складовими стратегії збереження української архітектурної самобутності в умовах воєнних викликів.

Узагальнюючи викладене, слід наголосити, що православні храми Херсонщини постають не лише як об'єкти сакрального призначення, але й як структуроутворюючі елементи культурного ландшафту Півдня України та просторові маркери української ідентичності. Їхня архітектура відображає перенесення та розвиток національних традицій у новому регіональному середовищі, поєднання канонічності з локальною інтерпретацією форм і матеріалів, а також формування осередків духовного, освітнього і громадського життя. Руйнування сакральних доміант призводило до деформації історично сформованої культурної структури регіону, тоді як їх відродження й сучасне будівництво в українському стилі засвідчують тяглість традиції та свідоме утвердження національної архітектурної самобутності. В умовах воєнних загроз збереження, фіксація та науково обґрунтована реставрація храмової спадщини Херсонщини набувають значення складової культурної безпеки держави, спрямованої на захист історичної пам'яті, духовного досвіду і цілісності українського культурного простору.

Список використаних джерел

1. Вечерський В. В. Українські дерев'яні храми. Київ : Наш час, 2007. 272 с.
2. Логвин Г. Н. Українське мистецтво та архітектура XVII–XVIII століть. Київ : Мистецтво, 1982. 336 с.

3. Вечерський В. В. Спадщина містобудування України: теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень. Київ : НДІТІАМ, 2003. 560 с.
4. Історія української архітектури / за ред. В. І. Тимофієнка. Київ : Техніка, 2003. 472 с.
5. Тимофієнко В. І. Архітектура і містобудування України доби класицизму. Київ : НДІТІАМ, 2006. 304 с.
6. Кілессо С. К. Архітектура українського бароко. Київ : Будівельник, 1973. 160 с.
7. Вечерський В. В. Охорона культурної спадщини в Україні. Київ : Логос, 2003. 176 с.
8. Горностаев Е. В. По страницам истории православной религии Херсона. Хронологико-историческое описание. Херсон, 1994. 70 с.
9. Білоус С. Російські війська обстріляли храм та кладовище у передмісті Херсона. *Суспільне. Херсон*. URL: <https://suspilne.media/kherson/405587-rosijski-vijska-obstrilali-hram-ta-kladovise-u-peredmisti-hersona/> (дата звернення: 22.03.2026).
10. Доценко М. У Херсоні під час обстрілу було пошкоджено Греко-Софіївський храм. *Мост*. URL: <https://most.ks.ua/news/url/u-hersoni-pid-chas-obstrilu-bulo-poshkodzheno-greko-sofijivskij-hram-foto/> (дата звернення: 22.03.2026).
11. Росіяни обстріляли церкву в Білозерській громаді: вбили священника. *Район. Херсон*. URL: <https://kherson.rayon.in.ua/news/607168-rosiyani-obstrilyali-tserkvu-v-bilozerskiy-gromadi-vbili-svyashchennika> (дата звернення: 22.03.2026).
12. Хлебус О. та ін. Молитва під снарядами. На Херсонщині через атаки РФ зруйновані або пошкоджені близько 60 релігійних споруд. *Суспільне. Херсон*. URL: <https://suspilne.media/kherson/1152348-molitva-pid-snaradami-na-hersonsini-cerez-ataki-rf-zrujnovani-abo-poskodzeni-blizko-60-religijnih-sporud/> (дата звернення: 22.03.2026).